

Oltalmazó család.

A kiskanizsai család- és háztartásszerkezet alakulása a rendszerváltás után a számok tükrében

“Valójában a család az első menedék, ahol az állam meggyengülésének idején a fenyegetett egyén oltalmat keres. Amint azonban a politikai intézmények elegendő biztosítékot nyújtanak neki, kivonja magát a családi kötıtségek alól, s a vérségi kötılékek meglazulnak. A rokoni kötılékek története a szorosabbra fonódások és lazulások egymásutánjából áll, melyeknek ritmusa a politikai rend változásainak hatása alatt áll.”¹

A kiskanizsai “sáska”² társadalom legkarakteresebb jellemvonásait mindenekelőtt a XIX-XX. század fordulójának környékén kialakult kertészkedési és távolsági piacozási gyakorlatának köszönheti, amely a mai napig él. A piaccgazdaságba való egyre nagyobb fokú bekapcsolódás egyértelműen a *polgárosodás* és egy *individuuálisabb értékrend* kialakítása felé irányította a közösséget, s a társadalmi változásnak ez az iránya a szocializmus időszakában is töretlenül megmaradt, még ha nem is teljesedett ki a lokális társadalom minden rétegében és életének minden szintjén. Ezek a folyamatok a családi életre is kihatással voltak, s a nőknek a piacozásban játszott szerepe a családban elfoglalt pozíciójukkal kapcsolatban emancipáltabb felfogást eredményezett. A kisüzemi agrártermelés ugyanakkor egyértelműen megkövetelte a családi összefogást, amely sok esetben a háztartásszerkezet összetettségében is megnyilvánul. Ily módon konzerválta a *családközpontú értékrendet*, amelyet a polgárosodással és a családdal foglalkozó társadalomkutatók általában nem a polgárosodás ismérveként tartanak számon³. Ugyanígy a szocialista időszak második gazdaságáról szóló tanulmányok sem minősítik egyöntetűen polgárosodásnak azt a középrétegesedési folyamatot, amelynek megvalósításához a kistermelés hozzájárult, hiszen inkább egyfajta polarizációnak kellett volna végbemennie, melynek eredményeként egyik oldalon az agrárvállalkozók, a másikon pedig az általuk alkalmazott bérmunkások rétege jön létre⁴. Ugyanakkor a kistermelés Kiskanizsán, és a vidéki Magyarországon másutt is, hozzájárul a családok gazdasági státusának megőrzéséhez és emeléséhez, s ezzel életmódjukat illetően hozzásegíti őket egy magasabb civilizációs szint eléréséhez, de egyúttal kulturális tőke felhalmozásához is. Emiatt tekinthető a kiskanizsai társadalom fejlődése – nagyon sok más vidéki-rurális közösség fejlődéséhez hasonlóan - egyfajta befejezetlen és a korabeli gazdasági-társadalmi viszonyokhoz *alkalmazkodó polgárosodásnak*; akkor is, ha a mezőgazdasági kistermelés a szocializmus idején a polgárosodási folyamatoknak nem is annyira végállomása és színtere, mint inkább *eszköze*.

Ezért, ha azt vizsgáljuk, hogy a kiskanizsaiak miként hasznosítják a kistermeléssel felhalmozott gazdasági-, valamint az ennek segítségével megszerzett kulturális tőkájüket, túl kell lépünk a

¹ DUBY-t idézi ARIÈS 1987:232.

² Kiskanizsa lakóinak elnevezése, amelyet a XIX-XX. század fordulóján eredetileg gúnynévként kaphattak, ám később a számukra értékes tulajdonságokra (szorgalom, élelmesség, ügyesség a kertészkedésben, kereskedőszellem stb.) utaló értelme miatt büszkén felvállaltak.

³ Egyes nyugati szerzők, mint Talcott PARSONS szerint is, a család kifejezetten antagonisztikus jelenség, s nem fér össze azokkal a racionális és tisztán gazdasági erőkkel, mely a kapitalista társadalmat mozgatja. Ezzel szemben áll MARX véleménye, aki viszont a kapitalista értékek inkarnációjának tekinti a családot. (SEGALÉN 1993: 9-10) A modern családkutatás inkább a PARSONS-i véleményt tartja mérvadónak.

⁴ KOVÁCH 1988:156.

közösség és a mezőgazdasági szférán határain, hogy a polgárosodási folyamatot nyomon követhessük, mint ahogyan kiléptek a társadalmi és gazdasági tőkájukat legkedvezőbb módon kamatoztatni kívánó fiataljai is: A nagy értékű ingatlanbefektetések, ipari és szolgáltató vállalkozások, a magas képzettség mind arról tanúskodnak, hogy igenis létezik egy individuálisabb, polgárabb értékrend, amely az egyéni érvényesülést tartja szem előtt, és amely a családi logikának a kiskanizsai értékrendjében korábban betöltött központi szerepét várhatóan aláássa.

A második gazdaság a nyolcvanas évek első feléig volt igazán prosperáló, s az 1989-es fordulatot követően a kiskanizsai kistermelők rendkívül nehéz időszakot éltek át, melynek következtében számuk erőteljesen megfogyatkozott. Az okok között számos tényező szerepel: a helyi zöldség- és virágkereskedők valamint a hipermarketek által kínált olcsó külföldi és belföldi termények konkurenciája, a makrogazdaság kedvezőtlen folyamatai, ennek nyomán az első gazdaságból származó biztos bérjövendelmek kiesése, a fizetőképes kereslet radikális csökkenése, a mezőgazdasági termelést támogató rendszer hiányosságai, a termelési költségek erőteljes növekedése stb. A kiskanizsai termelőknek csupán kisebbik része képes lépést tartani a piaci követelményekkel, egyre professzionálisabb kertészeteket létrehozva. Nagyobb részük viszont felhagyott a magasabb szintű és volumenű termeléssel, az önellátás válik elsődleges céljává, ami mellett a felesleget időnkénti elpiacozza nyugdíj-kiegészítés céljából, vagy egyszerűen csak azért, mert sajnálja azt kidobni. Nyilvánvaló, hogy az ilyen méretű termelés nem igényel nagyobb családi összefogást.

Mindezek után logikusnak tűnik, ha azt fogalmazzuk meg *hipotézisként*, hogy a társadalmi-gazdasági folyamatok következtében a kiskanizsai társadalom előregszik, mert a fiatalok elmenekülnek, és az idősödő szülőket magukra hagyják: *következésképpen a kiskanizsai családok egyszerűbb szerkezetűekké válnak, tagjaik átlagéletkora pedig megnövekszik.*

A népesedés- és háztartásstatisztikai adatok elemzése azonban ráébreszt minket arra, hogy a kertészet-piacozás és a többgenerációs családok léte vagy nem-léte – főleg a rendszerváltás utáni időszakban – jóval összetettebb jelenség annál, minthogy a kettő között egyenes ok-okozati viszonyt állíthassunk fel. Jelen tanulmány tehát arra vállalkozik, hogy az 1990-es és a 2001-es népszámlálás demográfiai és háztartási statisztikai felvételeinek adatait a tereptapasztalatokkal összevetve felmérje, vajon miként változott meg a kiskanizsai családok szerkezete és összetétele, valamint lakáskörülményeik a rendszerváltást követő gazdasági-politikai hatások nyomán.

Minthogy a kistermeléssel kapcsolatban nem tudtunk másként használható adatokat szerezni, 2002-ben elvégeztünk egy olyan kérdőíves felmérést, amelyben a 12-13 éves általános iskolai tanulók családjainak mintegy fele vett részt, és amelynek segítségével a háztartásszerkezet és a családtagok gazdasági aktivitása, kiemelten az agrártermelés közötti összefüggésekre kívántunk fényt deríteni.

A 6. és 7. osztályos általános iskolás tanulók között kiosztott kérdőívek végeredménye

A kiskanizsai Templom-téri általános iskolában a 6. és 7. osztályos tanulók között 2002. februárjában kiosztásra került kérdőívekből⁵ 39 érkezett vissza kitöltve, ebből egynek a kitöltője nem egyezett bele a kérdőív név nélkül való feldolgozásába. Tehát e korosztály családjainak körülbelül a 30%-áról szereztünk ilyenformán információkat. Nyilvánvalóan befolyásolja az összképet, hogy a kiskanizsai gyermekek egy része Nagykanizsán tanul, de nem

⁵ Itt szeretnék köszönetet mondani Silló Zsolt igazgatónak, aki engedélyezte a kérdőív kiosztását, és Major Ilona tanárnőnek, aki teljes egészében magára vállalta a kérdőívek eljuttatását a családokhoz, majd azok összegyűjtését is.

ismerjük pontosan azoknak a szülőknek a foglalkozását és státushelyzetét, akik gyermekeiket nem a helybeli iskolába járatják.

A kérdőívek nagy részét a szülők töltötték ki, ennek ellenére vannak olyan kérdések, amelyek igen nehezen értékelhetők az eltérő értelmezési módok miatt. Ez természetesen nem feltétlenül a válaszadó hibája: az idő rövidsége miatt a kutatónak nem volt alkalma próbakérdőívet készíteni és lekérdezni, hogy kiütközzenek az egyes fogalmak eltérő definíciójából adódó hibalehetőségek, illetve, hogy kiderüljön, mely válaszadási lehetőségekre nem gondolt a kérdőív összeállításakor. Ugyanakkor maga a hiba is sokatmondó, hiszen kibukik a kutatást végző prekonceptiója és a valóság közötti – sokszor jelentős – különbség.

Az egyik ilyen meghatározó nehézséget a *háztartás* körülhatárolása jelentette. Az eredeti szándék az volt, hogy felmérjük az egyes háztartások szerkezetét, valamint a gazdasági aktivitásuk jellegét, beleértve a kertművelést, piacozást, szőlőművelést, állattartást és egyéb mellékjövedelem szerzésére szolgáló tevékenységet is. A kérdések végig ugyanannak a háztartásnak a tagjaira vonatkoztak, ennek ellenére gyakori volt, hogy a válaszok nemcsak őrájuk, hanem a háztartásba nem tartozó rokon személyekre is utaltak.

A kérdőív-készítés legnagyobb tanulsága tehát az volt, hogy bizonyos szituációkban egyáltalán *nem „állandóak” a szűken vett családnak a határai*, azaz az együttélés, egymás családtagként való számontartása és a gazdasági tevékenységek esetében is képesek az emberek a „család” fogalmát különösebb fenntartások nélkül eltérően definiálni. Tehát a statisztikai család-, és háztartásfogalomtól eltérően nemcsak a háztartás különbözik a családtól abban, hogy a szűk családon kívül rokon és nem-rokon egyéneket is magába foglalhat, hanem a *család is a háztartástól* abban, hogy a szűken vett háztartáson, az egy fedél alatt élés tényén túl igen is idecsatlakozik – és nem csak alkalmilag, hanem a hétköznapi szintjén – néhány családtagként számon tartott egyén. Például a nagyapa vagy a nagyanya, akik nem szerepelnek a háztartás tagjai között, tehát nem a családdal laknak, művelik annak kertjét, vagy gondozzák állataikat. Vagy egy másik esetben a háztartás tagjai maguk művelik a kertet, de a termést nem ők piacozzák el, hanem valaki a rokonságból, pl. az édesanya testvére. Tehát nem egyszerűen kölcsönös segítségnyújtásról van szó az egyes kiscsaládok között, hanem arról, hogy gazdasági szinten is sok megmarad abból az erős összefonódásból, amely a szülők orientációs családjában élt, s amelynek szálait saját prokreációs családjuk alapításával sem vágják el. Erre a jelenségre kitűnően alkalmazható a Firth-féle *„intim rokonság”* kifejezés⁶.

A feldolgozás egyik fő szempontja a kertészkedés-piacozás volt, szeretttük volna látni, hogy milyen körülmények befolyásolják manapság ezt a tevékenységet a *családháztartás összetételét, származását, a szülők végzettségét* tekintve.

A *háztartásokat* tekintve az egész mintában 1 egyszülős háztartás, 3 nagyszülővel bővített egyszülős háztartás (8%), 13 kétszülős háztartás (34,11%), 8 egy vagy két nagyszülővel bővített kétszülős háztartás (21%), 2 újraalakult család, és 11 olyan kétszülős háztartás van (28,9%), amely mellett külön háztartásban él a rokon személy; utóbbiak között egy esetben felülre is kiterjesztett kétszülős háztartásról van szó.⁷

⁶ Cseh-Szombathy László Firth nyomán (Firth, Raymond – Hubert, Jane – Forge, Anthony: *Families and Their Relatives*. 1969. London) vezeti be ezt a terminust abban a tanulmányában, amelyben a rokonsági rendszereknek a szerepét vizsgálja a közelmúlt magyar társadalmában. A legfontosabb ilyen intim rokonsági viszony a szülő és vele nem egy háztartásban élő házaspár gyermeke között áll fenn, tulajdonképpen a korábbi szoros családi kapcsolat megőrzésével. A felnőtt testvérek közötti kapcsolat is lehet ilyen, bár nem olyan fontos a kutatások szerint, mint az előbbi. Az intim rokonság köre „korlátozott”, az embereknek csak meghatározott számú ilyen kapcsolat fenntartására van idejük és energiájuk. Ezért többnyire vagy egyik, vagy másik házastárs rokoni köre kap nagyobb hangsúlyt, nyilván a földrajzi közelség is szerepet kap a választásban. Cseh-Szombathy 1987:348-358.

⁷ Ezen adatoknak a statisztikai adatokkal való összevetésétől és súlyozásától eltekintően, mert részben a kérdőívől kideríthető kvalitatív adatok vesznek el, ha a statisztika kategóriáira próbálnánk meg lefordítani saját kategóriáinkat, részben pedig annyira kicsiny és bizonyos szempontból speciális a mintánk, hogy nem látjuk értelmét összevetni egy minden háztartásra általánosan vonatkozó adatsorral.

Ha *származási* szempontból számoljuk össze családokat, akkor azt látjuk, hogy több mint egynegyedük egyáltalán nem rendelkezik kiskanizsai gyökerekkel. Ha ehhez még hozzávesszük azokat a házaspárokat, ahol az egyik fél nem kiskanizsai, akkor azt látjuk, hogy egész minta kétötöd részében (39,5%) *exogámiáról* beszélhetünk. A vizsgált 38 felnőtt férfiből és ugyanennyi nőből tulajdonképpen csak 42 született Kiskanizsán (a férfiak és nők nagyjából egyenlő arányban), de már az ő szülei között is szépszámmal akadnak olyanok, akik úgy házasodtak ide. A régi, fennen hangoztatott endogámiának már két generáció óta híre-hamva sincsen a sáskák között.

A *végzettséget* tekintve az egész minta a következőképpen rétegződik: a 8 általánossal rendelkező nők és férfiak is 6-an vannak, a férfiak között 17, a nők között 13 szakmunkást találunk, az érettségizettek között pedig 10 férfit és 14 nőt. Felsőfokú (főiskolai) diplomája ugyanolyan kevés (2) személynek van a férfiak és a nők között is - de valamennyien máshol születtek! Nyilván, a kis minta ebben a tekintetben is torzít, és vannak olyan kiskanizsai születésű diplomás emberek, akik nem hagyták el szülőhelyüket. Mégis igazolni látszik fentebbi kijelentésünket, mely szerint azok közül a fiatalok, akik tanulni mennek el Kiskanizsáról nagyobb városokba, kevesen térnek ide vissza, s ezért a *helyi értelmiségi réteg elvékonyodott*.

A mintánkat három részre osztottuk a mezőgazdasági kistermelés léte vagy nem léte, illetve mértéke alapján. A 38 kérdőív feldolgozásából kiderült, hogy a 12-13 éves gyerekek szüleinek korosztályában (az anyák kora 31 és 49 év között van, legtöbben 35-40 év körüliek, az apák 33 és 56 év közöttiek, többségükben negyvenes éveik elején járnak) nagyon *kevesen* foglalkoznak a kerttel úgy, hogy *eladásra* jusson – a feldolgozható 38 kérdőívből mindössze 9-en szerepeltek erre utaló válasz, amely az egésznek alig több mint egynegyede. Ez sem jelenti azonban azt, hogy ezek a családok valamennyien nagyban kertészkednének, elképzelhető, hogy csak a nyugdíjas nagymama viszi el rendszeresen a kanizsai csarnokba a kis portékáját, hogy ezzel egészítse ki nyugdíját – erre az eshetőségre a kilencből vélhetően négyszer kell gondolnunk. A *saját fogyasztásra való kertészeti termelés* pedig még mindig számottevő és magától értetődően természetes a családok majdnem *kétharmadának* (szám szerint 24-nek) az életében. 5 háztartás *nem folytat* semmilyen *termelő tevékenységet*, sem a háztájiban, sem a szőlőhegyen. Sajnos, nem tehattunk fel konkrét kérdéseket a *termelés volumenével* vagy bevételével kapcsolatban, tartván a válaszadók alapvető bizalmatlanságától. Ennek ellenére sokan még a névtelenség biztonságával együtt sem válaszolták meg a legutolsó kérdéseket, melyek azért szerepelnek a kérdőívben, hogy legalább nagyságrendileg be lehessen határolni a melléktevékenységből szerzett jövedelmet (“A család mely igényét nem tudnák kielégíteni, ha nem volna a mellékjövedelem? Milyen terveket szeretnének megvalósítani a jövőben ebből a jövedelemből?”)

Az összkép a minta adottságai miatt (a szülők többségében a 30-as éveik második felében vagy negyvenes éveik legelején járnak) is torzulhat. Könnyen elképzelhető, hogy ugyanez a korosztály pár évvel később, amikor saját szülei már nem bírják a kerti munkával járó törődést, és a család munkanélküliség vagy egyéb kényszerítő körülmények miatt anyagilag rászorul a kertből befolyó jövedelmekre, (amennyiben a későbbi piaci viszonyok ezt meg nem akadályozzák,) szintén nagyobb ambícióval fordul e tevékenység felé. Erre a váltásra már a mai 40-50 éves generációból is több példát ismerünk.

Mindazonáltal azt kellett megállapítanunk, hogy a kor önmagában nem jelent semmiféle meghatározó tényezőt a kertészkedés gyakorlása szempontjából. Sokkal fontosabb a *háztartásszerkezet*, a *származás* (helybéli-e legalább egyik szülő vagy mindkettő betelepülő?), bizonyos szempontból az *iskolai végzettség*, valamint a Kiskanizsán belüli területi elhelyezkedés; ez utóbbival jelen tanulmányban nem kívánunk behatóbban foglalkozni.

Az *egyáltalán nem kertészkedők* esetében valóban nem a lakhely, hanem a *családszerkezet* és a *származás* számít jobban: közülük két családban a szülők máshonnan származnak, s az egyik

esetben egyszülős háztartásról, a másik esetben pedig egy “újraalakult” családról van szó. A szülők végzettsége nagyjából tükrözi az egész mintáét: vannak közöttük 8 általános iskolai osztályt végzett férfiak és nők is, mint ahogy magasabb végzettségűek is (a csoport egyetlen diplomása az egyszülős háztartás másik – valószínűleg elhalálozás miatt hiányzó – tagja). Ami meglepő, az a nők viszonylagosan magasabb végzettsége a férfiakhoz képest. Jelen esetben 3 szakmunkás apa van a mintában, érettségizett egy sincs; az asszonyok között pedig egyetlen szakmunkást sem találunk, viszont 3 érettségizettünk van.

A *saját fogyasztásra termelők* csoportja területi és származási szempontból a legvegyesebb a három közül, hiszen a máshonnan ideszármazottak többségét e kategóriába sorolhatjuk. Ha belegondolunk, ebben semmi meglepő nincs, hiszen egyetlen család kivételével, akik Nagykanizsáról költöztek ki, valamennyien valamelyik közeli vagy távolabbi faluból kerültek ide, s az önellátás gyakorlatát még a főiskolai végzettségűek is magukkal hozták gyerekkorukból. Ha a származásukat nézzük, akkor azt látjuk, hogy a saját fogyasztásra termelő családok kétötödében beszélhetünk exogámiáról (41,6%), amely közelít az egész mintában megfigyelhető arányhoz. (39,5%).

A *piacra termelő családok végzettségüket* tekintve a *leghomogénebbek*: sem szakképzetlen, sem felsőfokú végzettségű nincsen közöttük, s a 9 házaspárból csupán kettő esetében van eltérés a végzettség foka között (egyik esetben a férfi, másik esetben az asszony javára), szemben a saját fogyasztásra termelők és az egyáltalán nem kertészkedők magas, együtt több mint 50%-os végzettségbeli heterogenitásával.

Úgy tűnik, a piacozó családok nemcsak kulturális tőkájukat tekintve, de a *szerkezetük* miatt is a *legösszetartóbbnak* mondhatók: egyetlen elvált házaspárral vagy egyszülős családdal sem találkozunk közöttük. Ellenben 7 esetben a nagyszülő(k) vagy *egy háztartásban élnek gyerekeikkel, vagy külön háztartásban, de egy udvarban velük*. Abban a kettőben is, amely nukleáris szerkezetűnek mondható, a válaszok alapján világosan kiderül, hogy a nagyapa illetve a *nagyszülők tevékenyen részt vesznek a kert művelésében*, tehát a kiscsalád mindennapi életében.

E családok példái alapján ismét bebizonyosodott, hogy a *piacra termeléshez* legtöbbször szükséges *két felnőtt generáció*, főleg abban az esetben, ha a fiatalok munkahelyen dolgoznak. A 9-ből 8 esetben a nagyszülőt látjuk a kertben dolgozni (a 9. kérdőív erre a kérdésre nem ad világos választ), ezzel szemben csak 6 családban foglalkozik ezzel a feladattal az apa vagy az anya, esetleg mindkettő. A piacozással hasonló a helyzet. Három esetben eleve viszonteladónak adják tovább az árut. Másik három esetben pedig a nagyszülő egyedül jár piacra a családból, egy esetben az anya testvére is, de az anya és az apa nem. Ez utóbbi négy családból háromban valószínűleg már nagyobb mennyiségek eladásáról lehet szó.

Csupán két esetben vesz részt az apa és az anya is az eladás munkájában, és mindkettőnél valóban nagy volumenű termelésről beszélhetünk: az egyik családban az apa östermelő, a másikban az édesanya munkanélküli, tehát mindkét helyen a szóban forgó szülő számára a fő megélhetési forrást jelenti a kert. Az utóbbi esetben egyébként a nagyapa és az apa is jár piacra, mindkét nagyszülő a kertben is dolgozik, holott nem a háztartás tagjai, s nem is laknak egy udvarban gyermekeikkel. Itt már a *hagyományos munkamegosztás módosulásával* is számolnunk kell, hiszen az apa és a nagyapa is tevékenykednek a kertben és piacoznak. E családokban ez a tény is jelzi a kertészkedés fontos gazdasági szerepét.

A másik fontos megállapítás, hogy a piacra termelők között nincs egyetlen olyan család sem, amelyben mindkét szülő máshonnan származik. Két családban az apa, kettőben az anya jött másik faluból. Törvényszerűnek látszik, hogy ott, ahol maguk a szülők is részt vesznek a termelésben és piacozásban, az áldoz több időt erre a típusú munkára, amelyik a helybeli születésű: így pl. az a fentebb is említett östermelő apa, akinek Palinból származó párja csak részmunkaidőben segít be a kerti munkákba. Ilyen szempontból nézve úgy tűnik, hogy a *“sáska” kertészeti hagyományok családon belüli átörökítésének* nagy jelentősége van.

Vizsgáljuk meg ezek után, hogy az 1990-es és a 2001-es népszámlálás demográfiai és háztartás-összeírási adatai mit mondanak nekünk: alátámasztják-e a fentebb leírtakat.

A népességszám alakulása

Kiskanizsa az 1900-as évek közepéig szinte folyamatosan gyarapodott népességét tekintve, s ez a XX. század folyamán a viszonylag kedvezőtlen birtokeloszlás ellenére, valamint a nem túl nagyszámú nagykanizsai ipari munkalehetőség mellett elsősorban a mezőgazdasági termelésben végbement technológiai fejlődésnek és a termékváltásnak köszönhető: az 1910-20-as évek táján álltak rá a zöldségfélék (káposzta, hagyma, paradicsom) nagybani szántóföldi termesztésére, 1960 után pedig a fóliás primőr-, szaporítóanyag- és virágelőállításra. A szocialista korra vonatkozóan sajnos nem rendelkezünk részletes statisztikákkal Kiskanizsát illetően, mert az 1940-es évektől a vizsgált település adatait Nagykanizsa megyei jogú városával összevontan kezelik. Az 1990-es és a 2001-es népszámlálási adatokat a kiskanizsai számlálókörzetek adatainak összesítésével kaptuk meg⁸. A népszámlálás adataiból világosan kiderül, hogy mára Kiskanizsa népessége erőteljesen megfogyatkozott, jóllehet, a helyi kiadványokban 1970-80-as évekre vonatkozóan még tízezres létszámú résztelepülésként említik⁹. (I. ábra)

Az adatsorból kitűnik, hogy Kiskanizsa lélekszáma 1990-ről 2001-re 9,4%-kal lett kevesebb, amely így a kilencven-száz évvel korábbi szintet közelíti meg. Ugyanebben az időszakban Nagykanizsán – ha Kiskanizsát nem számítjuk hozzá – “csupán” 6,28%-kal fogyatkozott meg a népesség.

Következésképpen a térségben és egész Magyarországon egyaránt megfigyelhető kedvezőtlen demográfiai folyamatokon, ti. a születésszám csökkenésén túl, Kiskanizsán kell találnunk egyéb olyan tényezőket is, melyek a lakosság számának megcsappanásához vezettek.

Ha megvizsgáljuk Kiskanizsán a *születések számának alakulását*, megállapíthatjuk, hogy a csökkenő tendencia nem újkeletű. Az 1990-es statisztikából kiderül, hogy míg az akkori kilencévesek (az 1980. év folyamán születettek) még 100 főt számlálnak, az első életévüket be nem töltött csecsemők mindössze 60-an vannak. 2001-ben a 0 évesek korosztályában már csak 40-en találhatók – és a két évvel korábbi (1999-es) év még ennél is rosszabb volt a maga 26 születésével. Összességében a *0-7 évesek* 2001-ben kevéssel több mint feleannyian vannak, mint 1990-ben a hasonló korú kisgyermek. (II. és III. ábra)

Hasonló módon megcsappant 2001-re a *8-14 éves* korosztály alacsony száma: minden évfolyamból átlagosan 41 gyermek hiányzik a 11 évvel korábbi, hasonló korcsoporthoz viszonyítva, amely akkor még 1,7-szer népesebb volt.

A középiskolás (*15-18 éves*) korosztályban is megfigyelhető a létszámbeli visszaesés, amely azonban az általános iskolásokénál jóval enyhébb: itt a hiány “mindössze” 68 fő (-18,73%).

A fiatal, *19-29 éves* felnőttek generációjánál megfordul a tendencia, vagyis a 2001-ben regisztrált létszámuk valamivel magasabb az 1990-es hasonló korosztályénál. Ez gyakorlatilag a 22-25 és 29 évesek létszámtöbbletének köszönhető.

A fentiekhez képest szembeszökően alacsony a *30-39 éves* generáció 2001-es lélekszáma az 1990-eshez képest: nincsenek kétharmadannyian sem, mint a hasonló korosztály 11 évvel korábban. Ugyanígy a *60-69 évesek* korosztályában is kevesebben vannak az 1990-es létszámhoz viszonyítva, de ők csak valamivel több mint 10 %-kal.

⁸ A Kiskanizsára vonatkozó 1990-es és 2001-es adatoknak, valamint az egyes fogalmak magyarázatának a rendelkezésemre bocsátásáért köszönetemet szeretném tolmácsolni Szűcs Zoltánnak, a KSH Népszámlálási Főosztálya tanácsosának.

⁹ Vö: Cseke-Horváth-Kerecsényi-Tóthné 1984:37.

Ugyanakkor jelentős a *40-49 éves* (113%) és az *50-59 éves* (109%) korosztályok 2001-es évi létszámfölénye az 1990-es hasonló korúakéhoz viszonyítva; a *70-79 évesek* valamint a *90 év felettiek* aránya pedig számottevően magasabb 2001-ben, mint 1990-ben (126,7 % és 183 %). Ez a váltakozás akkor érthető meg a legjobban, ha nemcsak a hasonló korú generációk létszámát hasonlítjuk össze, hanem azt is megvizsgáljuk, hogy az adott évben-évtizedben született korosztály tagjaiból hányan élnek Kiskánizsán a két statisztikai felvétel eszmei időpontjában.

Így világossá válik, hogy a fiatal felnőtt generáció 2001-es relatíve magas létszáma nem mással magyarázható, mint az országszerte ismert jelenséggel: az *1974-1980 között* született korosztályban tapasztalt *demográfiai csúccsal*. Ennek az időszaknak a magas születési arányszáma viszont egyenesen visszavezethető arra, hogy maguk a szülők, azaz Kiskánizsán a kb. *1948-59-es években* született generációk tagjai (a 2001-ben a 42-51. életévüket betöltötték) is egy *“népességrobbanás”* résztvevőiként jöttek a világra.

A 2001-re 30-39. évüket betöltött felnőttek viszonylag kis létszáma pedig annak a ténynek a számlájára írható, hogy már 1990-ben, 19-28 évesként is kevesebben voltak, mint az előttük járó és az utánuk következő generációk. Ám mindez még nem elég: azt is látnunk kell, hogy számuk a 11 év alatt önmagában is 9%-kal *csökkent*. A 2001-ben nagyobb létszámú *huszonéves generációnál* is éppen ez a folyamat megy végbe: önmagukhoz képest mintegy 15%-kal *kevesebben élnek* Kiskánizsán. E tendencia már csak azért is rendkívül kedvezőtlen a helyi társadalom szempontjából, mert ők volnának felelősek a *reprodukciónak* – amelynek folyamata így csorbát szenved. Erről tanúskodik a 0-7 és 8-14 éves gyermekek alacsony száma (ld. fentebb), mely a szülőkorosztályénál is jóval kisebb arányt eredményez az 1990-es évhez képest. Az egyetlen reménysugár jelen esetben az, hogy a családalapítás kora kitolódott, és azok, aki a húszas éveikben még nem vállaltak gyermeket, talán megteszik a harmadik X. után. A fiatal, 19-39 éves felnőtt korosztályban az elhalálozás még nem lehet meghatározó a létszámcsökkenésnél, feltehetőleg tanulmányi vagy munkavállalási okok miatt nem élnek életvitelszerűen Kiskánizsán.

Meglepő, de a *40-49 éves korosztály* 2001-ben nemcsak az 1990-es hasonló korosztályhoz képest bír nagyobb létszámmal, hanem önmagához képest is *gyarapodott*. Ennek legkézenfekvőbb magyarázata az, hogy az 1960-as évek végén, az 1970-es évek elején Kiskánizsán újonnan kimért szigeti¹⁰ telkeket olyan betelepülők építették be, akik éppen ehhez a korosztályhoz tartoznak. Egy újabb hullámban pedig a '90-es évektől költöztek be a *“faluba”* nagyobb számban *“gyüttmentek”*, akik feltehetően szintén ennek a korosztálynak a sorait gyarapították. Az ő gyermekeik nagyrészt az 1974-80 közötti időszakban születhettek, ám ezek a fiatalok – szüleikkel ellentétben – már javarészt elhagyták Kiskánizsát.

Az *50-59 évesek* 2001-ben 9%-kal többen vannak ugyan, mint a 11 évvel korábbi hasonló korosztály, ám önmagukhoz képest már 6%-kal *csökkent* a létszámuk. Ennél a generációnál a létszámabszolút fogyás éppúgy írható az elhalálozások számlájára is, mint az elvándorlására.

A *60-69 éves korosztály* nemcsak önmagához képest, de az 1990-es hasonló generációhoz viszonyítva is *megfogyatkozott*. Márpedig, ha figyelembe vesszük az előregedési szimptomákat, amely a kiskánizsai társadalmat jellemzi, azt várnánk, hogy az ő számuk is legalább akkora, de inkább magasabb legyen 2001-ben, mint korábban volt: ugyanúgy, mint a *70-79 évesek* esetében. Egy magyarázat lehetséges erre a jelenségre: ők alkotják azt az 1990-ben 49-58. életévüket betöltött korosztályt, akik számára a rendszerváltás a legdrámaibb változásokat hozta. Feltehető, hogy munkaerőpiaci szempontból ők kerültek a

¹⁰ Sziget: Kiskánizsa délkeleti része, egykor szántóföld volt, ma a Bornemissza, Cserfa, Dobó István, Fenyő, Haladás, Halis István, Kőrifsa, Tőzike utcák és a Pivári utca második fele területnek el itt.

legkedvezőtlenebb helyzetbe, és a nyugdíj előtt állva már nagyon nehezen alkalmazkodtak az új körülményekhez, ami nem kevés frusztrációt okozhatott a számukra.

A következő, *80-89 és 90 év feletti korosztályoknál* olyan kicsi a létszámbeli különbség (-3 és +10) fő, hogy ebből nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket. A legidősebbek magasabb létszáma talán annak köszönhető, hogy 11 év alatt is fejlődött az orvostudomány eszköztára, amellyel az éltes korú, beteg emberek segítségére tudnak lenni.

Mindent összevetve az a réteg, mely koránál fogva statisztikai szempontból már *inaktívnak* minősül (1990-ben a 60 év feletti férfiak és az 55 év feletti nők, 2001-ben a 62 év feletti, ha nem vesszük figyelembe a különféle előnyugdíj-kedvezményeket), 1489, majd 1165 főt számlált, amely a teljes lakosság 23,09% illetve 19,95%-a.

A népesség családi állapot szerinti megoszlása. A házassági életkor és a házasságot nem kötők arányának alakulása

A XX. század utolsó évtizedében, az általános magyarországi tendenciának megfelelően Kiskanizsán is a *házassági életkor kitolódását* és a *házassági kedv csökkenését* figyelhetjük meg. (IV. ábra)

A legfiatalabb *nős* férfi 1990-ben 19 éves, 2001-ben 21 éves. A *nőtlenek* aránya 1990-ben az éppen családot alapító 19-29 éves korosztályban 63,7%, a 30-39 éveseknél 16,8%, 2001-ben a 21-29 éveseket tekintve (miután a legfiatalabb férj 21 éves) már 80% és a 30-39 éveseknél 28,18%! Ez, ha az egyes korosztályokat nézzük, azt jelenti, hogy 1990-ben a *nőtlenek-házasság* emberek aránya a 26 éveseknél billen át az utóbbiak felé (13:26 fő), a 34 évesekig minden egyes generációban kb. azonos az „*aggregények*” száma (9-13 fő), majd az ennél idősebbeknél marad tartósan 7 fő alatt.

2001-ben már 29-30 éves korban történik meg a váltás (11:17 fő), de még a 35 éves korosztály sem kötelezte el magát egészében a családos lét mellett, hiszen a *nős férfiak* mindössze 3 fővel vannak többen közöttük, mint a *nőtlenek* (15/12), igaz, hogy 5 elvált is gyarapítja a házasságban élt férfiak táborát. A *válásokat* illetően nagy különbségek nincsenek a két időpont között: 2001-ben csupán egy évvel fiatalabb a házasságát felbontó legifjabb férj (23 éves) mint 1990-ben, és 29-30 év felett már minden korosztályban találunk legalább 2-3 elváltat.

A legfiatalabb *asszony* 1990-ben 16, 2001-ben 19 éves. A nők esetében a *hajadonok* aránya 1990-ben a 16-29 éves korosztályban 51,7%, a 30-39 éveseknél csupán 6%. Az arányváltás a leányok és férjes asszonyok között kettős, egymást gyors egymásutánban követő hullámban következik be: 1990-ben a 20 éves (11:14 fő) és a 23 éves (13:16) korosztálynál. Ebben az időben a 22 éveseknél még egyel több a férjezetlen nő, mint a férjezett (16:15). Ez valószínűleg annak köszönhető, hogy a továbbtanulni nem szándékozók többsége 20 éves kor körül férjhez megy, míg a magasabb képzettségűek a főiskola-egyetem elvégzése után időzítik a családalapítást. A hajadonok száma a 26 éves és idősebb korosztályokban csökken tartósan 10 fő alá.

2001-ben már a 25 és 29 éves korosztályban van a váltás (19:24 és 19:21 fő). Ebben az időben a 19-29 éves nők 65%-a nincs hivatalosan férjnél, a 30-39 évesek közül pedig 15,6%, ami megközelíti a férfiaknál 11 évvel korábban tapasztalt arányokat.

Az *elvált asszonyok* közül 1990-ben 21 éves a legfiatalabb, 2001-ben 23 éves, és kb. 32 éves korig teljesen rapszodikus a generációnkénti létszámbeli megoszlásuk.

A hajadonok és az elváltak számából azonban nem lehet a ténylegesen egyedülállóak számára következtetni, ugyanis az első házasságkötés időpontjának kitolódásával illetve elmaradásával párhuzamosan megnőtt az *élettársi kapcsolatban* élők száma. Az összeírások adataiból kiderül, hogy az összes élettársi kapcsolatok száma 11 év alatt több mint két és félszeresére nőtt (36:95).

Az özvegyiség az 1990-es évben az 51 éven felüli férfiakat sújtja korosztályi rendszerességgel; az ennél fiatalabbak között mindössze két özvegyembert találunk (24 és 44 évesek). 2001-ben a 41-51 éves korú férfiak közül már 10-en is gyászolnak, bár ennél fiatalabb özvegy férfit nem találunk.

Az asszonyok között, ahogyan az várható is volt, ennél fiatalabb korosztályokat is elér a gyász: 1990-ben a legfiatalabb özvegyasszony 30 éves, és 35 évestől már rendszeresen találunk egy-két özvegyet a nők között; 2001-ben pedig 33 év felett minden korcsoportból legalább egy valaki özvegyé lesz.

A két időpontban a 30-39 éves fiatal felnőttek és a 40-49 éves középkorúak korosztályában megfigyelhető özvegyiségi arány közötti eltérés abszolút értékben nem mondható igazán jelentősnek, mégis markáns tendenciának tűnik, hogy egyre fiatalabb emberek maradnak pár nélkül. Mint ahogy egész Magyarországon, így Kiskanizsán sem jellemző az, hogy akár a férfiak, akár a nők számottevően idősebbek legyenek házastársuknál, tehát a fenti számok gyakorlatilag azt is jelzik, hogy e két korosztály férfijai és női – és különösen az utóbbiak - 11 év alatt sokkal esendőbbekké váltak: A 30-49 éves férfiak között még csak egy özvegy van 1990-ben, 2001-ben már 10; a 30-49 éves nők között 1990-ben 31 özvegyet találunk, 2001-ben 38-at. Ez a tendencia az 50-59 éves korosztályban a nők esetében bizonyul tartósnak: míg 1990-ben 63 özvegyasszony van közöttük, 2001-ben már 81. Úgy tűnik, a *rendszerváltást követő időszak nehézségei nemcsak a közvetlenül a nyugdíj előtt álló korosztályt viselték meg, de a fiatalabbakat is.*

A nukleáris családok összetétele, a családokban élő gyermekek száma

1990-ben Kiskanizsán összesen 1847 családot írtak össze, ez a szám 2001-ig 1735-re, 93,9%-ra csökkent. A *gyermek nélkül élő családok* száma (amelyek esetében nem lehet tudni, hogy vajon soha nem is volt gyermekük vagy csak elköltözött már szüleitől) abszolút értékben csökkent ugyan a 11 év alatt, ám aránya lényegében nem változott: kb. 30-31 % mindkét adatfelvételi időpontban.

1990-ben a maradék 1268 családban összesen 2085 *gyermeket* találunk, gyermekes családonként átlagban 1,644-et, míg 2001-ben 1152 családban 1792 gyermek él, tehát átlagosan valamivel kevesebb, mint 11 évvel korábban: 1,55 gyermek/család. Ez a szám az összes szüleivel élő gyermeket jelenti, korra való tekintet nélkül. (V. ábra)

Ugyanakkor a gyermekek családon belüli státusa a fenti aránynál nagyobb mértékben megváltozott: míg a rendszerváltás idején 359 olyan családnak van, azaz az összes család egyötöde (19,43%), ahol a *gyermek(ek) már nem eltartott státusban* él(nek), addig az ezredfordulón már csak 289 ilyen családot találunk, az összes családok 16,6%-át. Ez a tény alátámasztja azt a meglátásunkat, hogy a felnőtt, keresőképes vagy felsőbb tanulmányai miatt *eltartottnak nem minősülő gyermekek egyre növekvő számban hagyják el Kiskanizsát, s ezzel együtt a szülői házat.*

Az *eltartott gyermekekről* is gondoskodó családok aránya ugyanakkor szinte pontosan megegyezik 2001-ben (49,7%) az 1990-ben (49,2%) tapasztalattal: nem egészen az összes család feléről van szó mindkét esetben. Természetesen ez egyben az abszolút érték csökkenését is jelenti: e családokban 1990-ben összesen 1471 eltartott gyermek élt, eltartott gyermeket is nevelő családonként átlagosan 1,618 gyermek; míg 2001-ben 1387 gyermek, ami 1,596-os átlagot jelent.

Mindezen adatokból arra következtethetünk, hogy a kiskanizsaiaknak az *ideális gyermekszámra vonatkozó elképzelése nem változott* lényegesen: legszívesebben kettő gyermeket vállalnak, de legalább ugyanennyien megmaradnak az egynél; hármat ritkán,

négyet, ötöt és hatot elenyésző mértékben, ennél többet pedig soha. Ez a kijelentés annak ellenére is megkockáztatható, hogy ha a szülőkkel együtt élő összes gyermek számát vizsgáljuk, akkor azt találjuk, hogy az 1990-es évben még a kétgyermekes családok vannak túlsúlyban az egygyermekesekhez képest (548:509), viszont 2001-re ez az arány megfordul és az eltérés is jelentősebbé válik (441:619). Mint láttuk, ez részben arra vezethető vissza, hogy a felnőtt gyermekek már nem élnek szüleikkel.

Ezért pontosabb képet kapunk e kérdéssel kapcsolatban, ha az eltartott gyermekek számát vizsgáljuk. Ez esetben azt találjuk, hogy már 1990-ben több az egygyermekes családok száma mint a kétgyermekeseké (427 :406) és 2001-re ez a különbség markánsabbá válik (385:316). Ugyanakkor, ha megnézzük a *teljes, kétszülős családokat*, amelyek hivatalosan megkötött házasságokra alapulnak, akkor mindkét időpontban a kétgyermekes családok vannak enyhe túlsúlyban (1990-ben 374:359, 2001-ben 273:268). A három-, négy-, öt- illetve hat gyermeket nevelő családok száma a statisztikai táblázat szerint 2001-re egyenesen több is, mint 1990-ben volt (összesen 92 illetve 76). Azonban az élettársi párkapcsolatok esetében, valamint az egyszülős családokban inkább találunk egykét, amely azt eredményezi, hogy összességében az *egygyermekesek* felé billen a mérleg nyelve.

A *házasságokat* érintő leglényegesebb változás, amely a 11 év alatt végbement, az részben egyfajta *szekularizációs* folyamatról, részben a növekvő *instabilitásról* tanúskodik: jelentősen megnőtt mind a papír nélkül együttélők és az ilyen módon akár gyermeket is vállalók száma, mind pedig a gyermeküket vagy gyermekeiket egyedül nevelők száma. 1990-ben a gyermekes pároknak még csak 1,94%-a vállalja a papír és egyházi áldás nélküli együttélést, 2001-ben már 4,6%-uk. Az élettársi kapcsolatban élők aránya az összes családhoz viszonyítva az 1990-es 1,94-ről 5,9%-ra változott.

Egyedülálló szülők tartják fenn a családok egytizedét (10,23%) 1990-ben, és majdnem az egyhatedét (14,06%) 2001-ben. Az aránynövekedést az összes család számának csökkenése mellett az egyedülálló édesanyák számának megugrása hozza magával (152-ről 214-re), miután az egyedülálló apák száma kisebb lett (37:30). Való igaz, hogy ezek a számok éppúgy takarják a felnőtt gyermekkel élő idős szülőt, mint a kisgyermekes frissen elváltakat. Az *eltartott gyermekekről is gondoskodó egyedülálló édesanyák és édesapák* az összes egyedülálló szülőnek mintegy a felét teszik ki: 1990-ben pontosan a 48,6%-ukat. 2001-ben a 244 egyedülálló szülő összesen 318 gyermekkel él együtt, és 52,45%-uk gondoskodik eltartott gyermekről is. Összességében tehát kijelenthetjük, hogy számszerűleg jelentős emelkedésről van szó.

A felnőtt gyermekek nagy aránya azt sejteti, hogy a társnélküliség jelentős okaként a válás mellett a *halandóságot* is meg kell jelölnünk. Ugyanakkor a társ hiánya nem jelenti egyben a család hiányát: A gyermekszám-statisztikából és a háztartás-összeírásokból tudjuk, hogy 1990-ben 189 egyedülálló szülő közül 36-ot olyan egyszülős család-háztartás fejeként írtak össze, amely kibővül felmenő és/vagy egyéb rokonnal, illetve nem-rokon személlyel. 126 él egymaga egy háztartásban gyermekével. Ez azonban nem jelenti azt, hogy adott esetben egy másik háztartásban, de ugyanazon fedél alatt nem él velük együtt más személy! A fenti számokból következően 27 egyedülálló szülőnek gyermekével vagy gyermekeivel olyan háztartásban kell élnie, melyet több - 2, 3 vagy 4 - családmag alkot együttesen (szám szerint 147 ilyen többcsaládmagos háztartást találunk 1990-ben).

2001-ben 53 egyszülős háztartásban él felmenő vagy egyéb rokon, esetleg nem rokon személy, 131 háztartásban él az egyedülálló szülő gyermekével vagy gyermekeivel egymaga, ebből következően a többi 60 egyedülálló apa és anya gyermekével együtt a 173 kétcsaládos és a 6 háromcsaládos háztartás valamelyikének részét kell, hogy képezze.

A háztartások szerkezete (VI. ábra)

1990-ben Kiskanizsa lakossága összesen 2065 háztartásban élt, egy háztartásra tehát átlagosan 3,12 fő jutott. 2001-ben 1938 háztartást írtak össze, amely 3,01 fő/háztartás átlagot jelent. Azonban elhamarkodottan jelentenénk ki ezek alapján: Kiskanizsán a háztartások létszáma kisebb lett, és szerkezetük egyszerűsödött, tehát egyre kevesebb család esetében figyelhető meg a többgenerációs együttélést. Noha ez tökéletesen megfelelne a bevezető hipotézisünkben felvázoltaknak, miszerint a fiatal felnőttek jó része a vizsgált bő évtized során - részben a gazdasági lehetőségek hiánya miatt, részben az egyre individuálisabb értékrenddel együttjáró érvényesülési szándékuk miatt - elvándorolt Kiskanizsáról; mégsem lenne jogos következtetésünk.

Ugyanis ha a háztartások összetételét tüzetesebben megvizsgáljuk a megfelelő statisztikai táblázatok alapján, akkor a 2001-es alacsonyabb átlagszám mögött ennél jóval bonyolultabb, és részben az iménti feltételezésünknek tökéletesen ellentmondó, *kétpólusú* változási folyamatot találunk. Egyrészt valóban fokozódik az egyes (főleg az idős) személyek teljes *izolációja*, másrészt viszont a *háztartások összetettebbekké* válnak.

Az egyes háztartás-típusokra lebontva ez annyit jelent, hogy bár 1990-től 2001-ig a *nem család-háztartások*¹¹ száma abszolút értékben alig (17-tel) emelkedett, hasonlóan a bennük élő személyek számához (432-ről 453-ra), a népességcsökkenés miatt ez mégis határozott relatív növekedést jelent. Ha csak az egyszemélyes háztartásokat vizsgáljuk, akkor azt mondhatjuk, hogy amíg 1990-ben az összes kiskanizsai lakos 4,88%-a (315 fő) élt ilyen módon, és közülük 70% volt öregségi nyugdíjas saját vagy házastársa jogán, addig 2001-ben az összlakosság 5,6%-a élt külön háztartást vezetve, és 79,2 %-uk volt nyugdíjas.

Másrészt, ami az aránynövekedésnél is markánsabb változást jelent, az az, hogy a *másokkal egy lakásban együtt élő nem család-háztartások száma* erőteljesen *lecsökkent*, kb. az egyharmadára (82-ről 26-ra). A külön háztartásban és külön lakásban élők számára ez nem feltétlenül hoz teljes egyedüllétet és magukra hagyatottságot. Egyfelől azért, mert egy részük eleve két- vagy háromfős nem család-háztartásokban él (56:61 háztartás 117:126 fő), és e háztartások fejei növekvő mértékben aktívak: 1990-ben még csak 1/3-uk (35,72%), 2001-ben már több mint felük (54,1%). Másfelől pedig, ahogyan azt fentebb a kérdőívek kapcsán már bemutattuk, és amit tereptapasztalataink is alátámasztanak: sok idős ember családjával egy udvarban, de külön házban él, sőt, igen gyakori a szülők és gyermekeik közvetlen szomszédsága, amely napi kapcsolattartást tesz lehetővé számukra. Ezeket az eseteket a statisztikai felvétel alkalmával többnyire külön háztartásként írják össze, ami nem felel meg a teljes valóságnak.

Mindazonáltal maga a jelenség elgondolkodtató, hiszen Kiskanizsán hiába szorosabb még manapság is a fiatal és idős generációk kontaktusa, mint „bent” a városban, a nem

¹¹ A *nem család-háztartások* a következők:

- egyszemélyes háztartás, azaz az egyedülállók háztartása,
- egyéb összetételű háztartás, amelyben csak családot nem képező rokon és/vagy nem rokon személyek élnek, úgymint
- együtt élő, de családot nem alkotó rokon személyek (pl. testvérek, házas vagy volt házas gyermekével egyedül élő apa vagy anya, az egyik nagyszülő bármilyen családi állapotú unokájával),
- nem rokon személyek háztartása (pl. barátok),
- családot nem alkotó rokon személyekből és a velük élő nem rokon személy(ek)ből álló háztartás (pl. két testvér a barátjukkal). (Forrás: KSH)

család-háztartások számának növekedése ennek ellenében ható folyamatról tanúskodik. A másokkal egy lakásban élő nem család-háztartások megfigyeltetését ugyanis nem lehet azzal indokolni, hogy a betagozódtak egy család-háztartásba, mert - mint azt alább látni fogjuk – éppen az olyan háztartások száma csökkent le, amelyeket egy házaspár alkot, rokon vagy nem rokon személyekkel kiegészítve.

Ha megvizsgáljuk az átalakulási folyamatok másik pólusát, szembevetve a családok *strukturális változása*: az évezred utolsó évtizedében megfigyelhető egy határozott, a *többszintes együttélés* felé mutató tendencia. (VII. ábra)

Az egyszerű *nukleáris* családok (házaspár illetve egyedülálló szülő gyermekekkel vagy azok nélkül) által alkotott háztartások¹² száma az össznépességszámnak megfelelően csökkent, tehát az összes háztartás számához viszonyított aránya nem változott. Az *oldalirányba valamint felfelé kiterjesztet, egy házaspár együttélésén alapuló nukleáris háztartások* pedig mind számukat (kétharmadára), mind arányukat tekintve határozottan megfigyeltetésztak (17,62%-ról 12,64%-ra).

Erőteljesen megnőtt viszont a *két- és háromcsaládmagos háztartások* (együtt élő rokon vagy nem rokon személlyel, illetve anélkül) abszolút száma: összességében mintegy egynegyedével (147-ről 179-re), amely egyben azt is jelenti, hogy nagyobb lett az összes háztartásokon belül képviselt arányuk (7,1% : 9,2%). Kiskanizsán ezek a számok minden valószínűség szerint olyan törzscsaládokat takarnak, melyekben szülők és gyermekeik, valamint azok kiskorú gyermekei élnek együtt, esetenként a dédszülőkkel vagy egy dédszülővel kiegészülve. Ezt az a tény is alátámasztja, hogy a 2001. évben a statisztikában egy új kategória jelenik meg: a *kétcsaládos háztartás felmenő* rokonnal. Habár e képlet alapján szó lehetne két házaspár családjának együttéléséről valamelyik szülővel kiegészülve, ez – eddigi ismereteink alapján – kevésbé valószínű.

Azon *egyedülálló szülőknek* is jelentősen megemelkedett a száma (17-ről 31-re, 182%), akik *felmenő rokonnal* élnek együtt; az egyéb rokonnal élő egyedülálló szülők száma pedig egynegyedével (16:20) lett nagyobb, ám ez utóbbi természetesen betudható annak is, hogy összességében nőtt meg a gyermekével élő egyedülálló szülők száma.

Ugyanakkor a fentebb részletezett folyamattal párhuzamosan *csökkenni* látszik a családok *strukturális variabilitása*: sokkal ritkábban, vagy már egyáltalán nem figyelhető meg egyéb rokonnal és nem-rokonnal való együttélés, illetve a kettő kombinációja. Különösen elgondolkoztató jelenség a *nem rokon* személyek fokozatos eltűnése a kiskanizsai háztartásokból: míg 1990-ben még 38 háztartásban él ilyen személy, addig 2001-ben már csak 5-ben.

Ha az elemzésbe bevonjuk a *lakásösszeírásokat* is, azokból az derül ki, hogy 2001-ben az 1990-eshez viszonyítva alig kétötöde azon lakásoknak a száma, ahol egy vagy több önállóan gazdálkodó *családháztartás él együtt más családháztartással vagy nem család-háztartással* (147:58). (VIII. ábra)

A *lakott* lakásokat vizsgálva azt látjuk, hogy 1990-ben még 1,088 háztartás jut egy lakásra, 2001-ben pedig már csak 1,036. A különbség csekélynek tűnik, ám azt is látnunk kell, hogy

12

Ha a háztartás egy családból áll, a család és a háztartás lényegében azonos, a háztartás **egycsaládos**. Ha több család vezet közös háztartást, a háztartás **többszaládos**. Az egycsaládos háztartás a családtól annyiban különbözhet, amennyiben a családdal együtt élő rokon és/vagy nem rokon személyeket a családtagok száma nem tartalmazza, a háztartás tagjainak száma viszont igen. Ugyanígy a két vagy több családból álló háztartások esetében a háztartás tagjainak száma a háztartást alkotó családok tagjainak számán kívül magában foglalja a családokkal élő, de külön családot nem alkotó rokon és/vagy nem rokon személyek számát is. (Forrás: KSH)

ugyanakkor jelentősen megnő azon lakások száma (280:359), melyeket csupán egyetlen *nem család-háztartás* foglal el! Amennyiben csak a *családokat is tartalmazó háztartásokat* és az általuk lakott lakásokat nézzük, akkor a fenti átlag még kisebb: 1,026 háztartás/lakás. Ezzel szemben áll az *egy háztartásra jutó családok számának növekedése*: 1990-ben még 1,09 az átlag (1694 család-háztartásban 1847 család), 2001-ben már 1,119 (1550 család-háztartásban 1735 család).

Ugyanakkor a háztartásoknak összességében nagyobb tér is áll rendelkezésükre: minimum 3,2 szobában laknak 2001-ben, míg 1990-ben átlagosan mindössze 2,75 szobájuk volt.

Paradoxonnak tűnik, hogy míg a két- és hárommagos család-háztartások számának gyarapodását gazdasági okokkal lehetne legkézenfekvőbb módon magyarázni – tehát a többkeresős háztartások nagyobb életképességével egy munkanélküliség-sújtotta régióban -, addig a lakáskörülményeik minőségi és mennyiségi javulása nem a szegénységről árulkodik: Amennyivel csökkent az egy-, két- háromszobás lakások száma (-160), annyival nőtt a négy-öt-, hat- és ennél több szobával rendelkező házak száma (+165), miközben a lakások száma megközelítőleg azonos maradt (1966 és 1968).

A többcsaládmagos háztartások a maguk magasabb létszámával természetesen igénylik is a nagyobb vagy tagoltabb teret. Míg 1990-ben átlagosan 3,34 szobát mondhatnak magukénak, 2001-ben már 3,75-öt. Soknak tűnik, egy hajszálnyival mégis elmarad az átlagos háztartásonkénti 0,45-ös szobaszám-növekedéstől. Ennek az az oka, hogy a nem család-háztartások közül is jóval többen laknak kettő-, három-, sőt négyszobás lakásokat egyedül, s ezek megemelik az összes háztartásra jutó átlag-szobaszámot.¹³

*

A négy- és többszobás lakások számbeli növekedése mégis arról tanúskodik, hogy a rendszerváltást követő évtizedben az itt élő embereknek igényük volt a kényelmesebb, komfortosabb lakásra, és képesek voltak ennek az igényüknek érvényt szerezni. A kérdés az: vajon kik, mikor, miből építették ezeket a nagyobb házakat, és milyen emberek lakják azokat? Mielőtt megkísérelnénk megválaszolni e kérdéseket, első lépésként meg kell különböztetnünk egymástól a kiskanizsai lakosok két csoportját: egyfelől a régi lakosokat, akik vagy tősgyökeresnek vallják magukat, vagy mint szigeti betelepülők, maguk is lassan három évtizede laknak Kiskanizsán; másfelől pedig azokat az újonnan beköltözőket, akik az elmúlt bő évtizedben, de inkább az évtized második felében vásároltak maguknak itt házat, mint ahogyan azt már a fentiekben említettük.

E csoportnak köszönhetően figyelhető meg Kiskanizsán egy olyan, egyre határozottabban körvonalazódó *szuburbanizációs* folyamat, amelynek tükrében bizonyos statisztikai adatok más értelmet nyerhetnek. Velük kapcsolatban sajnos nem rendelkezünk semmiféle kimutatással. Tereptapasztalataink nyomán azonban bizton állíthatjuk, hogy motivációikban és társadalmi helyzetük alapján is különböznek az új telepések a korábbi betelepülési hullám résztvevőitől. Manapság egy tehetősebb, polgáriasultabb életvitelű réteg keresi Kiskanizsán a városi infrastruktúra kényelmét, ugyanakkor a saját, különálló porta nyugalalmát. Ezzel szemben valamikor az 1920-as években, majd a '70-es évek elején olyan emberek költöztek ide a

¹³ Összehasonlításképpen: egész Nagykanizsán, Kiskanizsát is beleértve, 2001-ben 2,88 szoba jut egy háztartásra, tehát egyharmad szobával kevesebb, mint csak Kiskanizsán. Ám az egyszerű kiterjesztett háztartásoknak az összes háztartásokhoz viszonyított aránya csak fele-harmada, a két- és háromcsaládmagos háztartások aránya mindössze negyede-harmada a Kiskanizsán tapasztaltak arányoknak. Az egyszemélyes nem család-háztartások aránya viszont – amelyek az összes nagykanizsai háztartásoknak majdnem negyedét teszik ki – 1,38-szor nagyobb a kiskanizsai aránynál.

környező kis falvakból, akik a városban kívántak munkát vállalni, de akik ragaszkodtak a korábban megszokott, rurális környezetéhez.

A fenti népességstatisztikai táblázatok alapján csupán sejteni lehet, hogy az újonnan betelepültek valószínűleg nem a 19-29 évesek táborába tartoznak, és jellemzően nem is a 30-39 évesek közé. Inkább biztos egzisztenciával rendelkező 40-50 éves, gyermeket már nem nevelő házaspárokról van szó, akik képesek megfizetni a kiskanizsai ingatlanok árát, s a telken akár teljesen új, 5-6 vagy többszobás épületet is felhúzni. A rendelkezésükre álló kínálat nem csekély: a lakásösszeírások alapján láthatjuk, hogy a 11 év alatt 60 egyszobás és 92 kétszobás ház tűnt el a településről – minden valószínűség szerint bővítés vagy új ház építése miatt. Kiskanizsa új lakói, ha akarnak, válogathatnak a 99 lakónépesség nélküli vagy nem lakott épületből is, melyek között kettő-, három-, négy-, sőt, ötszobás is akad (egy részük lakhatási engedéllyel még nem rendelkező, vadonatúj épület lehet, de nyilván ez a kevesebb). Ahogy fentebb láttuk, sok, viszonylag nagy alapterületű lakást csupán egy nem család-háztartás lakik, s minthogy a tulajdonosuk jó eséllyel idős ember, ezeknek nagy része előbb-utóbb eladásra kerül. Erről az a számos ingatlanhirdetés tanúskodik, amelyet alkalmunk volt az újságokban vagy az ingatlanirodák kirakataiban olvasni: 5-10-15 éves többszintes, minden kényelmet kielégítő kiskanizsai házakat is árulnak nap mint nap.

S ha ez még nem volna elég: e polgári-értelmiségi életmódot képviselő rétegnek a jelenlétére és Kiskanizsa arculatának átformálásában játszott szerepére mutatnak rá azok a konfliktusok, amelyek közöttük és a tősgyökeres lakosság között pattannak ki időről időre, s amelyeknek tétje egy-egy településrész átminősítése *pihenőövezetté*. A városból jövők nyilvánvalóan a háborítatlan csendet, a tiszta levegőt kívánják élvezni új birtokukon, ám a született "sáska" portatulajdonosok nem szívesen mondanának le a számukra nyugdíj-kiegészítés gyanánt elengedhetetlenül fontos baromfi-, sertés-, tehéntartásról és kertészkedésről, s ez jelen pillanatban feloldhatatlan ellentétet szít a két tábor között. Egyszer eljőhet az idő, amikor a helyi társadalom teljesen átstrukturálódik, Kiskanizsa megszűnik mezőgazdasági jellegű település lenni, s "Sáskaország" karakter nélküli *alvóvárossá* alakul át.

A lakosság nagyobbik, általunk "*réginek*" nevezett csoportjában találjuk meg egyre növekvő arányban a nem család-háztartásban élő *egyedülállót* - háromnegyed részben, mint láttuk, időseket - ; s szintén növekvő arányban azokat, akiket *többgenerációs családháztartás* tagjaiként regisztrált a statisztikai felmérés. Hogyan oldható fel az az ellentmondás, hogy egy olyan időszakban, amikor a kiskanizsai emberek arról panaszkodnak, hogy a fiatalok nagy része elköltözik szülőhelyéről, magukra hagyván idős szüleiket, valójában a háztartások jelentős százalékában mégis három-, sőt négy generáció él együtt (lásd: a kétcsaládos háztartás felmenő rokonnal kategóriát!)?

Vajon eleve úgy tervezték-e a szülők, hogy gyermekeik a családalapítás után is velük fognak lakni, avagy a '70-80-as években épített, viszonylag korszerű épületeket utólag alakították át a többgenerációs együttlakás céljára? És mi volt a gyermekeik elképzelése a saját jövőjükéről?

Kiskanizsán általános gyakorlat volt az 1970-80-as években, hogy a szülők korosztálya, az akkori 40-50-60 évesek úgy gondoskodtak gyermekeik jövőjéről, hogy a kertészet-piacozás, sertés- és baromfitartás vagy egyéb mezőgazdasági jellegű tevékenység bevételeit gyakorlatilag a gyermek társadalmi státuszának növelésébe, szakmai és családi életének megalapozásába fektették. Erőn felüli munkával, saját fogyasztásuk visszaszorításával korszerűsítették a régi házakat, vagy építettek az 1970-es években modern, két- vagy háromszobás, majd a '80-as években tetőtérbeépítéses, kétszintes családi házat. A mai 60-70-80 éves korosztály tagjai sok esetben még azzal a reménnyel húzták fel a nagy házat, hogy valamelyik gyermekük majd ott fog lakni a családjával, s így lesz, aki öregkorukban „elgondozza” őket.

Sokan csalódnak kényszerültek, hiszen a fiatalok közül sokan, főként a '80-as évek végén, a '90-es években már nem maradtak Kiskanizsán. Két tanulmányai, két a munkája szólított el, ki

magánéleti okokból választott más lakhelyet magának, de gyakori probléma a mai napig, hogy a szülőknek is köszönhetően magas kulturális tőkével rendelkező fiatal emberek nem találnak módot arra, hogy Nagykanizsán értékesítsék képzettségüket. Való igaz, általánosnak mondható az is, hogy az ifjak már nem tartják vonzónak a szülők-nagyszülők küzdelmes életét, a mezőgazdasághoz szorosan kötődő életformájukat, és inkább egy modernebb, fogyasztói életstílust követve beköltöznek a városi tömblakásokba.

A teljes képhez azonban az is hozzátartozik, hogy tulajdonképpen a 60-70 éves nagyszülő korosztály legtöbb képviselője maga is elfogadja, és kívánatosnak tartja azt, hogy gyermeke saját háztartást alapítson, önálló életet éljen: tehát mégiscsak a neolokális letelepedés felel meg leginkább a kiskanizsaiak jelenlegi normarendszerének. Az anyagi körülményeik azonban nem mindig engedik meg, hogy a szülők minden gyermek számára külön lakást vásároljanak. Mégis, ha egy mód van rá, legalább az egyiknek igyekeznek biztosítani az önálló életet. Ennek megfelelően szinte soha sem fordul elő, hogy két testvér a családjával együtt huzamosabb ideig közös háztartásban éljen a szüleikkel, „törzscsaládi” együttélési formát viszont nem egyet találunk.

Tudni kell azt is, hogy a helyben maradni szándékozó fiatalok legtöbbször azért sincs lehetősége Kiskanizsán saját házat birtokolni, mert a városi és környékbeli árakhoz képest az itteni ingatlanárak viszonylag magasak. Építkezni pedig nem tudnak, mert a Sziget kikapcsolása óta, több mint harminc éve a városrészben nem adtak ki új építési telkeket. Következésképpen a fiatal párok vagy „bent”, tömbházban vásárolnak lakást, vagy a város más részein megnyitott új utcákban (pl. Szabadhegyen) építkeznek, illetve követik a standard megoldást: a szülők házában maradnak.

Nyilvánvaló, hogy sokan nem kényszerből, hanem szívesen maradnak a szülők közelében, mert – ahogyan azt a kérdőívek alapján is láthattuk – ennek igen sok haszna van: a szülők megművelik a kertet, elpiacozzák a terményt, ellátják a fiatalok háztartását is primőrrel, idényzöldséggel, húsfélével, besegítenek az unokák nevelésébe, sőt, még a nyugdíjuk is kapaszkodót nyújt abban az esetben, ha a fiatalok elveszítik állásukat. Ugyanígy az idősek is élvezhetik annak az előnyét, hogy nincsenek egyedül, megosztódik a rezsiköltség, munkaképtelenségük esetén ellátják őket stb. Ez tűnik a legkézenfekvőbb magyarázatnak a háromgenerációs együttélésre, mert a több felnőtt munkáját igénylő *nagybani kertészeti termelés* vagy más agrártevékenység – ahogyan azt a kérdőíves felvétel is bebizonyította -, manapság már oly kevés családot érint, hogy az önmagában *nem indokolná a többgenerációs családok ilyen mértékű jelenlétét* Kiskanizsán. Fogalmazhatunk úgy is, hogy addig, amíg jobban ment a kertészkedés, kevesebb volt a többcsaládmagos háztartás; nagyobb számban fordult viszont elő, hogy szülő és családos gyermeke egy házban, de két külön háztartásban éljen. Következésképpen igen valószínű, hogy a *családi kapcsolatok szorosabbra fonódását nem az agrárkistermelés követeli meg*.

Tehát nyitva marad a kérdés: ha a gyermek mégis úgy dönt, hogy a szülői házban marad párjával (amint láttuk, egyre gyakrabban élettársi kapcsolatban), vajon miért nem elégszik meg azzal, hogy a szülők szoros közelségében éljen (lásd: 2 háztartás csak családháztartással és 2 háztartás család- és nem család-háztartással kategória csökkenése), *miért kell a szülővel közös háztartást fenntartania?* És vajon a rokoni kötelékek szorosabbra vonása összefügg-e és miként azzal a ténnyel, hogy nem rokon személyek egyre kisebb számban élnek a családháztartásokban?

Erre valóban nincs más magyarázatunk jelen pillanatban, minthogy a rendszerváltás óta a családok tagjainak egyre nagyobb szükségük van egymás közvetlen támogatására, az egymás irányába mutatott *szolidaritásra*. Az egyedülálló szülők és gyermekeik háztartásában növekvő számban megjelenő felmenő rokonok például egyértelműen a kölcsönös támaszra való igényt jelzik.

A családtagok figyelmének egymás felé fordulása okozhatja azt, hogy egyre kevésbé van energiájuk nem rokon személyek gondját is magukra venni. Azok, akik nem családtagként élnek együtt egy házaspárral vagy egyedülálló személlyel, olyan idős személyek lehetnek, akik eltartási szerződést kötöttek a fiatalabbakkal, mert saját gyermekük nincs, vagy távol él. 2001-re, úgy tűnik, ezek az emberek jobbra az egyszemélyes nem család-háztartásokban élők számát szaporítják.

A családok szempontjából tehát az látszik észszerű lépésnek, hogy ebben a forrongó, nehéz időszakban - amikor nemcsak a családok gazdasági alapja rendül meg, nemcsak a megélhetés költségei sokszorozódnak meg, hanem a szociális háló is egyre lyukasabbá válik, és ráadásul az egyénekkel szemben is megnőnek a munkahelyi követelmények, - a szülők ismét összefogjanak gyermekükkel, s közösen teremtsék meg a háttérpárta a mindennapok nehézségeinek leküzdéséhez.

És teszik mindezt egy olyan korban, amikor a családot és a házasságot szabályozó erők gyengülni látszanak, s az emberek az életüket a közösségi és vallási, hagyományos normáknak egyre kevésbé kényszerülnek alárendelni – tehát lenne lehetőségük *személyes emancipációjuk* megvalósítására. Úgy tűnik, nagyon is igaza van Georges Duby-nek, aki középkorra vonatkozó kutatásaiból azt a tanulságot szűri le, hogy az individualista szemlélet nem a kapitalizmus terméke, mert az ember - legalábbis az európai - bármely korban szabadulna a terhes rokoni kötelezettségek alól, s csak akkor vállalja fel azokat, ha elemi érdekei úgy kívánják. A tanulmány elején idézett gondolatmenetéhez hozzátehetjük: a gazdasági rend változásai éppen úgy hatnak a családi-rokoni kötelékekre, mint a politikai rendé.

Kiskanizsán, úgy tűnik, immár egy új korszak politikai-gazdasági rendje a mérvadó: egy olyan korszaké, amelyben többé nem a mezőgazdasági kistermelés határozza meg az emberek mindennapjait, s így a családok és háztartások szerkezetének alakulását sem; s amely nem adja meg az embereknek azt a biztonságot, hogy nélkülözhetnék rokonaik-családtagjaik segítségét.

Irodalom

Ariès, Philippe: *Gyermek, család, halál*. 1987. Budapest: Gondolat

Bencze Géza (szerk.): *Zala megye leírása a reformkorban. Adatok és források Zala megye történetéhez 1. Zalai Gyűjtemény 23*. 1986., Zalaegerszeg

Fényes Elek: *Magyarország statisztikája*. 1841. Pest

Cseh-Szombathy László: A rokonság szerepe a mai magyar társadalomban. *Magyar Tudomány*, 1987. 5. sz. 348-358.

Cseke Ferenc – Horváth László – Kerecsényi Edit – Tóth Kálmánné: *Nagykanizsa*, 1984.

Kovács Imre: *Termelők és vállalkozók (Mezőgazdasági kistermelők a magyar társadalomban)*. 1988. Budapest: Társadalomtudományi Intézet

Magyarország községeinek és városainak népessége az 1850., 1857. és 1870. években. 1984., Budapest, KSH

Népszámlálás Zala megye, összefoglaló adatok 1990. Zala megye statisztikai évkönyve 1993.

Molnár Ágnes: *Alkalmazkodó polgárosodás. Család és gazdaság Kiskanizsán a XX. században* 2002. ELTE Európai Etnológia Doktori Program, kézirat

Segalen, Martine: *Sociologie de la famille* (A család szociológiája). 1981. (1993.) Paris, Armand Colin